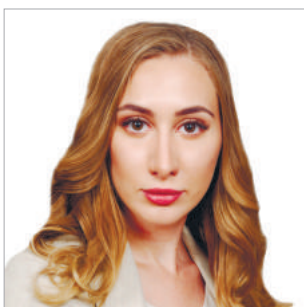

«ЕЛІТАРНИЙ» (НОМЕНКЛАТУРНИЙ) ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ

О. М. Тучіна

аспірантка Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

Нігілізм є однією із форм світосприйняття і соціальної поведінки. Юридична енциклопедія трактує правовий нігілізм як напрям політико-правової думки, який відкидає соціальну цінність права і культивує негативне ставлення до нього. Як прояв громадської думки нігілізм виник досить давно, але найбільшого розповсюдження набув у минулому столітті в Західній Європі, Росії; враховуючи історичну складову, значні прояви його наявні і в Україні.

Правовий нігілізм може виникати у суб'єктів різного рівня соціальної ієрархії, тому залежно від індивіда, що є носієм правового нігілізму, виділяють окремий та особливий вид – «елітарний» (номенклатурний) правовий нігілізм (або «правовий нігілізм влади», «правовий нігілізм чиновництва», «відомчий правовий нігілізм»).

«Елітарний» (номенклатурний) правовий нігілізм є, без сумніву,

деструктивним соціальним феноменом. Такий вид правового нігілізму – це результат певної правової деформації особливого носія такого нігілізму – представника владної еліти на конкретному історичному етапі розвитку суспільства.

Потреба у дослідженні «елітарного» (номенклатурного) правового нігілізму пояснюється особливою суспільною небезпечністю такого явища, яка полягає, в першу чергу, у тому, що зазначене явище притаманне не пересічним суб'єктам, а представникам владної та опозиційної еліти суспільства, яка володіє широким колом повноважень щодо здійснення владно-виконавчих функцій держави і можливостями впливу на всі прошарки суспільства. А це може призвести до порушення прав та свобод пересічних громадян внаслідок корупції, популізму, демагогії та протекціонізму. Представники політичної еліти під час здійснення

державно-владних повноважень мають право приймати кардинальні, значні за обсягом рішення у сфері правотворчості, виконавчорозпорядчій, контрольно-наглядовій сферах, а тому й наслідки прояву правового нігілізму тут є більш небезпечними не тільки для окремої особи, а й для суспільства та держави. Так, видання колізійних, а іноді й прямо протилежних нормативно-правових актів, явища лобізму тягнуть за собою нейтралізацію правових приписів або «вибіркове» їх застосування у власних відомчих чи групових інтересах [6, с. 107]. Прояви «елітарного» (номенклатурного) правового нігілізму породжують глобальні непередбачувані наслідки для суспільства і держави, гальмуючи здійснення соціально-економічних реформ та процеси розбудови демократичної, соціальної правової держави і становлення зрілого громадянського суспільства.

«Елітарний» (номенклатурний) правовий нігілізм характеризується розмаїттям форм проявів у елітарному середовищі суспільства, які мають місце у всіх без винятку правових сферах діяльності національної еліти. М. Цвік виділяє такі форми прояву «елітарного» правового нігілізму:

1) «війна законів», тобто видання суперечливих або таких нормативно-правових актів, що виключають один одного, невідповідність законів конституції, а підзаконних нормативно-правових актів – законам;

2) неузгодженість дій окремих гілок влади у проведенні правової політики;

3) підміна законності політичною, ідеологічною або прагматичною доцільністю;

4) свідоме недодержання або невиконання правових приписів органами державної влади, організаціями та громадянами;

5) порушення прав і свобод людини і громадянина;

6) неповага до правоохоронних органів, протидія їх законним вимогам тощо [11, с. 546-547].

«Елітарний» (номенклатурний) правовий нігілізм є як запереченням природних прав людини, так і писаних (позитивних) законів, що наразі є звичним станом суб'єктів владних повноважень в Україні. Німецький філософ В. Краус зазначав, що «нігілізм убирається в найрізноманітніші шати і криється там, де його навіть і не підозрюють, й там, де він намагається вдавати свою протилежність» [17, с. 11-14]. Слід зазначити, що іноді навіть боротьба за права людини призводить до порушення цих прав – наміри захистити одних громадян, зміцнити правозаконність і правопорядок обертаються лихом для інших [9, с. 46].

Таке розмаїття проявів «елітарного» (номенклатурного) правового нігілізму дозволяє поділити його на окремі різновиди, що

класифікуються: за юридичною силою нормативно-правових актів, які піддаються нігілізації представниками еліти (конституційний «елітарний» нігілізм і «елітарний» нігілізм, що стосується нормативно-правових актів підзаконного характеру); за сферами правової діяльності («елітарний» правовий нігілізм у сфері правотворчості, який сприяє появі неправових законів та нормативно-правових актів на кшталт лобюванню законопроектів, вигідних певним політичним кланам, або «елітарний» правовий нігілізм у сфері правозастосування, який спотворює повсякденну практику застосування законів); за кількісним складом носіїв (індивідуальний або груповий – властивий, наприклад, певним парламентським фракціям); за ступенем демонстративності (завуальований, який прикривають гаслами «в інтересах народу», «з метою пришвидшення реформ» або цинічно-відкритий, властивий переважно суспільній еліті державно-політичних режимів авторитарного або тоталітарного типу); за рівнем функціонування представників владної еліти у державному механізмі (нігілізм представників вищих державних структур, представників регіональної еліти, представників місцевої еліти); за характером відношення до влади (нігілізм правлячої або опозиційної еліти суспільства); за соціальними сферами вияву (ідеологічний, психологічний, поведінковий – подаються М. Бурдоносовою як компоненти правового нігілізму [3, с. 58]).

Оскільки «елітарний» правовий нігілізм як продукт соціальних відносин зумовлений багатьма причинами, необхідною умовою подолання є з'ясування таких причин виникнення зазначеного явища (має глибокі історичні, економічні та соціальні корені).

Як зауважують наукові джерела, першочерговою причиною існу-

вання «елітарного» (номенклатурного) правового нігілізму в Україні є історичні передумови – насамперед, перебування країни у складі інших держав. Як зазначав Р. Салтиков-Шедрін: «суворість російських законів пом'якшується необов'язковістю їх виконання». Представники сучасної еліти історично успадкували зазначене явище (правового нігілізму) від еліти радянської доби. Так, за часів радянської доби домінував адміністративно-командний метод управління, який не визнавав верховенства права; зазначені часи характеризуються використанням каральних можливостей права, що цілком узгоджується із висловлюванням І. Канта: «Право може слугувати як засобом обмеження сваволі, так і засобом зневаження свободи людини» [16, с. 140]. Ідея законності і порядку за певних обставин може бути використана зацікавленими лідерами і владними структурами як привід для застосування саме в порушенні прав людини, як і в необхідній боротьбі зі злочинністю. Немає нічого найнебезпечнішого, ніж втілення в закон беззаконня [18, с. 524]. Певним стимулом розвитку явища надалі слугували і перебудовні процеси.

Такий сформований соціально-психологічний синдром представників сучасної еліти називають «правовим менталітетом» – сукупністю усвідомлених та неусвідомлених настанов та схильностей індивіда діяти, мислити, відчувати, сприймати та досягати різноманітні явища певним чином, оцінюючи їх як позитивні чи негативні в державно-правовій сфері [19, с. 489]. Л. Макаренко звертає увагу на те, що у правових явищах зберігаються і поглиблюються неповторні, унікальні риси, зумовлені національними особливостями народів [8, с. 32].

Тут необхідно згадати про існуючі думки, що на даний момент

проблеми правового нігілізму в країнах Західної Європи або немає зовсім, або вона є незначною. Слід зазначити, що стабільність правової держави залежить від стабільності економіки. В українському суспільстві потенційний носій «елітарного» правового нігілізму не наділений інерцією старої європейської законослухняності, часто не володіє достатнім рівнем почуття позитивної правової відповідальності та обов'язку, яке характерне для громадян західно-європейських демократій.

Однією з вагомих причин розповсюдження як правового нігілізму, так і його різновиду, що досліджується, є недостатньо розвинена правова культура. Влучним є вираз, що право ще не посіло належного місця у сфері індивідуальної та колективної мотивації [4, с. 2-3]. Проте у випадку «елітарного» (номенклатурного) правового нігілізму його носієм є особа, що більшою мірою знає закон та правові вимоги, але цілеспрямовано його порушує, оскільки такі вимоги є не вигідними або порушують власні переконання такої особи.

У той же час необхідно враховувати подекуди низький рівень фундаментальної спеціальної освіти представників владної еліти, некомпетентність багатьох державних та інших посадовців, відсутність у них життєвого і практичного досвіду, що спричинено порушенням принципів підбору кадрів (формальне проведення конкурсів на заміщення вакантних посад, протекціонізм тощо) – що також є суттєвою причиною поширення «елітарного» правового нігілізму [12, с. 10].

Деякі дослідники вважають, що заплутаність законодавства створює простір для волюнтаристських дій посадових осіб, владних структур [14, с. 76]. Суперечливість, недосконалість, колізійність чинного законодавства, що регламентує порядок розподілу компетенції між

державними органами, органами місцевого самоврядування та представниками керівних кіл усіх рівнів разом із відсутністю єдності і системності дій у стратегічних питаннях державно-правового будівництва також виступають важливою причиною існування та поширення «елітарного» (номенклатурного) правового нігілізму.

Оскільки правовий нігілізм є продуктом соціальних відносин, він обумовлений багатьма чинниками, серед яких – поширення популізму, політиканства, боротьби позицій та амбіцій; корупції; злиття державної влади з великим бізнесом, що висуває вирішення кланових олігархічних інтересів на перше місце щодо інтересів громадянського суспільства та особи. Як слушно зауважує В. Шакур, у діяльності правлячої еліти, особливо у законодавчій, має місце і маніпуляція традиційними духовними, соціальними і християнськими цінностями в ім'я кланових інтересів [13, с. 685]. Звертаючись до філософії права, слід зазначити: оскільки існування етносу, що розвивається в ізоляції від будь-яких зовнішніх чинників, є неможливим, кожна окрема особа впливає на оточуюче середовище та відчуває вплив оточуючого середовища на собі. Існують гіпотези, що правовий нігілізм у суспільстві похідний від правового нігілізму влади і породжений необхідністю пристосування суспільства до постійного порушення законів владою. Виділяючи «нігілізм чиновництва» (як вид нігілізму, який набуває сили, коли через бюрократію, ієрархію кар'єризму, егоцентричні прагнення та жаду влади забуваються ідеали суспільного значення та ваги, що може призвести до втрати сенсу існування посадовців), В. Краус наголошував про загрозу виникнення «індивідуалістичного нігілізму», який прагнути зруйнувати «бюрократичну машину», обійтися взагалі без такого апа-

рату, сподіваючись на свідомих індивідів [17, с. 11-14]. Проте слід зазначити, що і надмірна пасивність самих громадян, які не використовують реальні можливості, надані законом з метою здійснення контролю за діями політичної еліти, сприяє поширенню «елітарного» (номенклатурного) правового нігілізму.

Правовий нігілізм є несумісним з принципами демократії, верховенства права, оскільки заперечує закріплені Конституцією України ідеї верховенства права, правового закону, правової держави [1]. Подолання правового нігілізму – тривалий процес, який супроводжується зміною об'єктивних умов життя суспільства, цілеспрямованою ідеологічною, організаційною роботою, здійсненням комплексу соціально-юридичних заходів, серед яких можна виділити наступні.

Важливим фактором сучасного правотворення та державотворення у суперечливих умовах перехідної державності є «перепрограмування» існуючого правового менталітету владної еліти суспільства, за рахунок підвищення правосвідомості та правової культури, розвитку морально-вольових якостей особистості. І. Ільїн писав: «Чесним, законослухняним можна бути лише за особистим переконанням, внаслідок особистого рішення. Без цього немає правосвідомості і лояльності...» [15, с. 182]. Професійна правосвідомість та правова культура представників політичної еліти суспільства є важливими чинниками механізму саморегуляції їх професійної діяльності. Зазначена залежність сприяє поліпшенню спроможності представників політичної еліти суспільства ефективно орієнтувати суб'єктів права у різних правових ситуаціях, здійснювати правомірний вибір, приймати раціональні та законні, юридично значимі рішення тощо [11, с. 534].

Необхідним є перетворення принципу верховенства права

з декларативного на реально діючий принцип розвиненого громадянського суспільства. Як зазначає Н. Ємельянова, правовий нігілізм містить заперечення державою права як свого самообмежувача [7, с. 202-203]. Таким чином, принцип верховенства права є істотно важливим для подолання явища, що досліджується. Згідно з частиною 2 статті 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Як стверджує В. Авер'янов, принцип верховенства права означає, з-поміж іншого, підпорядкування діяльності державних інститутів потребам реалізації та захисту прав людини, забезпечення їх пріоритетності перед усіма іншими цінностями демократичного суспільства. Французький дослідник Р. Леже зазначає, що в сучасну епоху демократичні цінності та свободи, які є їхнім неодмінним наслідком, існують лише в тих державах, чиї органи суворо підпорядковані нормам права [21]. Вирішенням такої проблеми є розробка наукової доктрини верховенства права та умов її запровадження у вітчизняну правову систему.

Розв'язання проблеми корупції є визначальним фактором у системі правових заходів подолання «елітарного» (номенклатурного) правового нігілізму. За даними досліджень Індексу сприйняття корупції, що проводяться Transparency International, у світовому Індексі сприйняття корупції (CPI) за 2016 р. Україна отримала 29 балів зі 100 можливих – на 2 бали більше, ніж ми-

нулого року, але недостатньо для країни, влада якої назвала боротьбу з корупцією головним пріоритетом. Покращенню позиції України у світовому рейтингу сприяло просування антикорупційної реформи, проте існуючому високому показнику сприйняття корупції громадянами сприяє відсутність дієвої судової системи (сподіваємося на продуктивність сучасної судової реформи).

Відомий правознавець, президент Гельсінського фонду прав людини М. Новицький зазначав, що «наші права і свободи – це щит, який захищає нас, нашу людську гідність від зазіхань з боку держави. Права Людини захищають нас від принижень і зазіхань на нашу гідність лише з боку одного, але найсильнішого порушника, тобто державної влади...» [2, с. 57]. Як вказує Нобелівський лауреат М. Фрідмен, «уряд необхідний для збереження нашої свободи, проте завдяки концентрації влади в руках політиків, він одночасно є загрозою свободі» [20, с. 753]. Таким чином, вбачається необхідність створення дієвого механізму контролю з боку громадянського суспільства за діяльністю владної еліти на всіх рівнях її функціонування.

Удосконалення чинного законодавства з метою усунення його суперечливості, неповноти, колізійності, особливо тих нормативно-правових актів, що регламентують питання компетенції та правового статусу керівного складу державних посадовців та місцевого самоврядування, досягнення політичної злагоди між представниками еліти різних гілок, також є заходами подолання «елітарного» (номенклатурного) правового нігілізму.

Істотним заходом також є вдосконалення кадрової політики держави, удосконалення системи обов'язкової правової освіти керівного складу державних та інших службовців усіх рівнів на основі високоефективних сучасних освітніх програм юридичного спрямування для ліквідації деформації їх правової свідомості та підвищення правової культури.

Особливу увагу слід звернути на злиття державно-правової практики функціонування суспільства і держави з наукою. Наукові здобутки недостатньо використовуються у практиці діяльності сучасної владної еліти. Як зауважує президент національної Академії правових наук В. Тацій, «суб'єкти законодавчої ініціативи досить часто не беруть до уваги або прямо нехтують доробки юридичної науки» [10, с. 6].

Усі перераховані заходи подолання «елітарного» (номенклатурного) правового нігілізму мають відбуватися синхронно із подальшим розгортанням та реалізацією започаткованих економічної, політичної, правової, судової, податкової та інших реформ. Як зазначають наукові джерела, ці та інші шляхи боротьби внаслідок складності їх реалізації потребуватимуть зусиль не одного покоління представників державних структур і громадських інституцій суспільств перехідного типу [5, с. 13-14]. Насамкінець зауважимо, що у суспільстві, в якому існує «елітарний» (номенклатурний) правовий нігілізм, неможливо побудувати бездоганний політичний устрій лише шляхом складання розумних законів, оскільки «елітарний» (номенклатурний) правовий нігілізм завжди буде заважати їх якісному втіленню. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. – Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Белкін Л. Від верховенства права до правового нігілізму: небезпеки деяких тлумачень / Л. Белкін // Право України. – 2010. – №1. – С. 56-65.
3. Бурдоносова М. А. Правовий нігілізм як форма деформації правової свідомості населення // Держава і право. – 2009. – №45. – С. 54-60.
4. Волошенюк О. В. Правовий нігілізм в пострадянському суспільстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Волошенюк ; Ун-т внутрішніх справ. – Х., 2000. – С. 2-3.
5. Ганьба Б. Причини існування та засоби подолання елітарного правового нігілізму в умовах сучасних суспільств перехідного типу / Б. Ганьба / Юридична Україна. – К., 2011. – С.10-15.
6. Ганьба Б. Елітарний правовий нігілізм: окреслення визначення, суспільна небезпечність і класифікація / Б. Ганьба / Підприємництво, господарство і право. – К. : Ін Юре, 2011. – №6. – С.106-108.
7. Ємельянова Н. М. Правовий нігілізм у перехідному суспільстві // Практична філософія та правовий порядок : зб. наук. ст. / О. М. Бандурка (гол. редкол.) – Х., 2001. – С. 202-205.
8. Макаренко Л. О. Гендерний менталітет: проблеми розуміння / Л. О. Макаренко // Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку : зб. мат. міжн. наук. конф., 27-30 січ. 2007 р., м. Косів. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 32.
9. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : моногр. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 46.
10. Тацій В. Я. Здолати правовий нігілізм – завдання науки і суспільства / В. Я. Тацій // Віче. – 2009. – № 21. – С. 6.
11. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права : підруч. / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 583 с.
12. Черней В. В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Черней ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1999. – С.10.
13. Шакун В. І. Суспільство і злочинність / В. І. Шакун. – К. : Атіка, 2003. – С. 685.
14. Грошев А. В. Правосознание и правотворчество (уголовно-правовой аспект) : учеб. пособ. – Екатеринбург, 1996. – 76 с.
15. Ильин И. А. Наши задачи. – М., 1993. – С. 182.
16. Кант И. Сочинения. – М., 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 140.
17. Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії / В. Краус ; [пер. з нім. М. Павлюк]. – К. : Основи, 1994. – 124 с.
18. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права. – М., 2001. – С. 524.
19. Сырых В. М. Проблемы теории государства и права : учеб. / [Под ред. В. М. Сырых]. – М. : Эксмо, 2008. – С. 489.
20. Фридман М. Роль уряду у вільному суспільстві // Лібералізм: антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2002. – 753-762 с.
21. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход [Електронний ресурс]. – Режим доступу : //http://www.wolters kluwer.ru/ai/book.26261/file_chapt/g442.pdf